

Zárodky zdravotnických knihoven českých milosrdných bratří v 18. století

The beginnings of health libraries of the Czech Brothers Hospitallers in the 18th century

Jindřich Kolda

Došlo 25. října 2018 / Přijato 26. listopadu 2018

Souhrn

V průběhu nějakých 150 let v 17. a 18. století vznikla v českých zemích síť konventů řádu milosrdných bratří s nemocnicemi a lékárnami. Jejich obyvatelé pro svou misijní a pečovatelskou službou využívali poměrně rozsáhlý soubor raně novověké evropské zdravotnické literatury. Přestože se jednalo o knihy, které byly používány k výkonu hlavního poslání řádu, jejich postavení v rámci konventů bylo na počátku okrajové a závislé na osobnostech jednotlivých řeholníků. Po dlouhý čas byla v konventech užívána antikvovaná literatura (často už z 16. století), která byla nahrazena novými položkami až poté, co chod konventů překonal „porodní bolesti“ zakladatelských let (konec 18. století). Článek postihuje uvedené jevy na základě dosud nereflktovaných archivních pramenů pražské, kukské, novoměstské, prostějovské a vizovické provenience.

Klíčová slova: milosrdní bratři • farmaceutická literatura • medicínská literatura • 17. století • 18. století • dějiny knihoven • farmaceutická historie

Summary

During some 150 years in the 17th and 18th centuries the network of convents with hospitals and pharmacies run by the Brothers Hospitallers was established in the Czech Lands. At that time the members of the Order made use of quite a large amount of early modern European health literature. Although the need of those books was closely connected with the main mission of the Order, their position in convents was marginal at the beginning and depended on the personality of individual friars. For a long time, the Czech Brothers Hospitallers were forced to use second-hand literature (even from the 16th century) which was not replaced by new volumes until the

moment when the convents overcame the "birth pangs" of the founding years (end of the 18th century). The study deals with the facts that are mentioned above on the basis of the hitherto ignored archive sources coming from Prague, Kuks, Nové Město nad Metují, Prostějov, and Vizovice.

Key words: brothers hospitallers • pharmaceutical literature • medical literature • 17th century • 18th century • history of libraries • pharmaceutical history

Úvod

První novověkou sítí nemocnic v českých zemích vytvořil v průběhu 17. a 18. století zásluhou svých fundátorů Hospitálský řád sv. Jana z Boha. První příslušníci tohoto raně novověkého společenství (založeného 1539), zvaného obecně milosrdní bratři, přicházejí do Čech jako zdravotní doprovod bojujících bělohorských armád (1620), aby záhy založili svůj první zdejší konvent u sv. Judy a Tadeáše v Praze¹. V Čechách ještě vznikly dva další – Nové Město nad Metují (1692) a Kuks (1743). Baštou řádu se stala, snad vlivem blízkosti prvního středoevropského řeholního domu v (tehdy) dolnorakouských Valticích (1605), ovšem Morava. Z Valtic byly v průběhu necelého půlstoletí osazeny kláštery v Prostějově (1733), Brně (1747), Letovicích (1750) a konečně roku 1781 ve Vizovicích². Ve všech zmiňovaných obcích – v Praze dokonce po jistý čas ve dvou domech – poskytovali řeholníci v plně vybavených nemocnicích a lékárnách kvalitní zdravotní péči spojenou leckde i s určitými sociálními službami (hospitály), prakticky až do začátku padesátých let 20. století.

Také kvůli tomuto specifickému charismatu nebyli milosrdní bratři nikdy chápáni jako nositelé (natožpak širitelé) vzdělanosti disponující za tímto účelem – jako např. benediktini či jezuité – rozsáhlými knihovnami pansofického záběru v honosných sálech³. S podobným fenoménem v klášterních zdech nepočítaly dlouho ani řádové konstituce milosrdných – v první německé edici z roku 1684⁴ o nich není ani zmínka, druhá edice z roku 1718 říká, že knihovna se má skládat jen z úředních knih,

Mgr. Jindřich Kolda (✉)

Katedra sociální a klinické farmacie FaF UK

Heyrovského 1203/8, 500 05 Hradec Králové

e-mail: koldajin@faf.cuni.cz

papežských a řádových dokumentů a duchovní literatury⁵. V souladu s tímto upozaděním nepatřilo zřízení knihovních místností k prvořadým úkolům (ani) při vzniku českých a moravských konventů. Dokládá to třeba příklad Prahy, kde neexistovala samostatná knihovna ještě roku 1647⁶, nebo Brna, kde byla knihovna zřízena také po více než čtvrtstoletí od založení konventu (1773)⁷. Knihy si ovšem jednotlivé řeholní domy centrálně obstarávaly už od samého počátku. Takřka stoprocentně se však jednalo o duchovní literaturu, jak lze vysledovat např. v Prostějově či Kuksu. V prvně jmenovaném konventu šlo bezprostředně po jeho osazení o misály, evangelia, životy svatých, oficia a litanie, ač často jen jako jednotlivosti či v několika málo kusech⁸. Kukští zakoupili hned na podzim roku 1743 snad největší „startovní“ knižní sbírku s úctyhodnými 92 tituly, z nichž se ovšem ani jediný netýká jiné než náboženské tematiky⁹. V akvizicích tedy nenalzáme to, co bychom tam vzhledem k zaměření řádu očekávali zřejmě především – knihy z oboru zdravotnictví.

Lékárnické a nemocniční knihovny

Právě zdravotnická literatura byla v počátcích existence řádových konventů v Čechách a na Moravě nečekaně tou, kterou si pro potřeby svého povolání museli obstarávat jednotliví bratři individuálně¹⁰. Tyto knihy také nebyly součástí jakkoliv nedostatečných konventních knihoven, ale zůstávaly přímo na „pracovištích“ svých uživatelů/čtenářů. Jako první se v této oblasti konstitoval samostatný soubor knih patřících k lékárně¹¹. Zachované exempláře se vyznačují obvykle značnou mírou opotřebení a přítomností mnoha poznámek často bezjmenných lékárníků, což svědčí o jejich každodenním užívání – náboženské tituly jsou naproti tomu nezřídka „panensky“ netknuté...

Nejstarší novoměstský inventář z prvního desetiletí po uvedení řádu do města dělí konventní knihy mezi kapli a refektář s náboženskými spisy a právě lékárenskou část zahrnující běžná latinská kompendia ze sedmdesátých let 17. století, dva herbáře, *lexikon medicum* a vídeňskou taxu¹². Prostějov dospěl za stejný časový úsek k podobnému stavu: zárodek budoucí bibliotéky představuje opět skříň v refektáři se sedmi duchovními tituly, lékárna pak disponuje dvěma vídeňskými lékopisy a taxou¹³. V Kuksu necelou dekádu po příchodu řádu lékárnická knihovna sestávala z devíti odborných titulů, jako byl herbář Adama Michaela Lonitzera (1528–1586), chemicko-farmaceutické lexikony nebo vídeňské a pražské dispenzatorium¹⁴. Zatímco lékopisy byly povinnou (a ve druhé polovině 18. století už úředně sankcionovanou) položkou farmaceutických knihoven, v případě ostatních se zřejmě odrážejí osobní rozhled, místo či odborné vlivy v dobách získávání zkušeností řádových lékárníků. Každý do „své“ lékárny přinesl nějakou oblíbenou příručku a ať již kvůli přemístění na jiné působiště (migrace mezi konventy je jedním z typických znaků řeholního života milosrdných) nebo úmrtí v místě se stala součástí zdejšího vybavení. Kupříkladu v Praze

tak měl nový apatykář roku 1770 po svých předchůdcích k dispozici už 14 svazků, jejichž základem byly herbáře (latinské, německé a Matthioliho české vydání, celkem 5), lékopisy (obnovený pražský, augšpurský a norimberský), receptáře (Schröderův a Zwelferův), taxy (pražská a vídeňská) a početní příručky¹⁵.

Mnohé položky se ve všech konventech opakují. Lze tak s velkou pravděpodobností vymezit jakýsi korpus, který v prvních cca 70 letech 18. století sloužil jako podklad lékárnické činnosti milosrdných bratří (a je dost dobře možné, že byl přítomen i v jiných větších lékárnách v českých zemích). Všude bylo k mání jedno ze základních děl barokní farmacie *Pharmacopoeia Johanna Schrödera* (1600–1664) či *opus magnum* německého alchymisty Adriana von Mynsichta (1603–1638) *The-saurus et armamentarium medico-chymicum*, o tiskem vydaných herbářích nemluvě. Předchozí teze o počátečním okrajovém institucionálním zájmu o zdravotnickou literaturu dokládá i to, že téměř všechny uvedené tituly byly ve vydáních z šedesátých až osmdesátých let 17. století, navíc většinou latinských, přestože jejich německé překlady byly již v sledované době běžně k mání. Recentní byla pouze dispenzatoria. V každém konventu se nacházelo vídeňské (v jednom z vydání z let 1729, 1737 či 1744). V Čechách bylo navíc k dispozici dispenzatorium pražské – Morava byla ještě v té době jako v řadě jiných správních záležitostí ovlivněna předpisy (dolno)rakouskými.

Lékárny zahajovaly v konventech provoz – jak plyne např. ze zachovaných účtů – obvykle dříve než řádové nemocnice. V mezichase a ještě v počátcích fungování nemocničních sálů (*kranken-zimmer*) byla v lékárnách uchovávána i základní medicínská literatura, obsahující (v souhrnu napříč konventy) všechny zásadní autority raně novověké evropské medicíny. Novoměstští i Kukští tak měli záhy po vzniku konventů v apatykách slavný *Lexicon* Stevena Blankaarta (1650–1704)¹⁶, v Kuksu bylo nadto ještě *Gazophylacium* Johanna Jacoba Woyta (1671–1709)¹⁷, ve Vizovicích se nacházel ještě před vznikem nemocnice sborník jenských disertací *Pathologia medica dogmatica* Georga Wolfganga Wedela (1645–1721) z roku 1691¹⁸ atd. Po zřízení nemocnic se medicínská literatura stěhovala z lékáren pryč, do blízkosti výkonu lékařské praxe. Začaly tak vznikat samostatné, zpočátku dosti malé nemocniční knihovny. Lékaři a jejich asistenti sem nahlíželi při řešení problémů, které přinášela jejich služba, a často je – jako jejich farmaceutičtí kolegové – doplňovali vlastními rukopisnými postřehy. Tomu odpovídalo i uložení svazků, jak ukazuje případ pražského nemocničního sálu, kde byly v polovině 18. století knihy umístěny v jedné skříni společně s chirurgickými nástroji¹⁹. Prostějovští lékaři si roku 1748 vystačili se čtyřmi tituly (Woyt a blíže neurčené *Chirurgia*, *Chirurgia curiosa* a *Chirurgische Praxis*) v převorské cele, o 3 roky později byly dvě z těchto knih přímo v zánovním nemocničním sále a sbírka navíc obohacena o blíže neurčené dílo (*chirurgisches buch*) zakladatele vědecké chirurgie Lorentze Heistera (1683–1758)²⁰. V řadě případů roky vydání prvních medicínských knih opět o mnoho desetiletí předbíhaly vznik samotných kon-

ventů – tak byly třeba v 17. století ve Valticích přítomny desetidílné Galénovy sebrané spisy (*Opera omnia*) z let 1541–1545, pocházející z pozůstalosti vídeňského lékaře Johannese Rolanda²¹. Skladba literatury byla vzhledem k různosti medicínských učeneckých center v Evropě, které ovlivňovaly formaci zdravotníků v jednotlivých konventech milosrdných bratří našich zeměpisných šířek²², pestřejší než v případě farmacie.

Konventní knihovny

Zhruba čtvrtstoletí po svém zprovoznění měly již původně často provizorní řeholní domy k dispozici plnohodnotné budovy, které známe dnes. S jejich vznikem se v konventech také objevují samostatné knihovní místnosti (*Bibliothek*), kam se sestěhovávají dosud porůznu rozptýlené knihy. Když ovšem takovou knihovnu prvně inventoval neznámý milosrdný bratr roku 1760 v Novém Městě nad Metují, poznamenal, že obsahuje „všeobecné knihy různých autorů, mezi nimiž je na předním místě duchovní četba, a je koncipována tak, aby obsahovala všechna církevní pravidla, konstituce našeho řádu, Tomáše Kempenského, manuale a knihu životů svatých Otců“²³. Teprve roku 1800 jeho nástupci hovoří o „teologických, asketických, medicínských, farmaceutických a mnoha dalších knihách“²⁴.

Příčin tohoto opožděného rozšíření kmenového fondu o zdravotnickou literaturu, které je patrné ve všech konventech, lze vyjmenovat více. Vedle zvyšující se literární produkce (teprve) ve druhé polovině 18. století tu svou roli hrají finanční důvody. České a moravské konventy v inkriminované době začínají po údobích budování, zařízení a rozjezdu provozu plně čerpat prostředky, jež jim připsali jejich fundátoři. V Praze od poloviny 18. století prakticky neexistuje jediný rok, kdy by sem nepřibyla bez ohledu na výdaj nová položka: roku 1747 tak mohl být zakoupen poměrně drahý dvoudílný Castelliho *Lexicon medicorum* za 10 zlatých, zatímco na jiné, nezdravotnické tituly bylo vydáno v součtu jen okolo 4 zlatých²⁵. Tento důraz se projevil i o 2 roky později, kdy konvent zakoupil z pozůstalosti někdejšího profesora Boerhaaveho institutu v Leydenu Antona Wenzela Ringse dokonce jeho celou „krásnou knihovnu“ (*Doctor Ringsische schöne Bibliothek*)²⁶. V Kuksu se zdravotnické knihy začínají pravidelně nakupovat od sedmdesátých let 18. století, často za poměrně vysoké částky, reprezentované např. necelými 40 zlatkami za „různé chemické a botanické knihy, které opatřil P. provinciál v Praze“ v květnu 1777, a v nemalých počtech jako „patnáct kusů knih pro lékárnu“ o měsíc později²⁷.

Přesto však konventní knihovny nebyly patrně těmi, kam zdravotně vzdělaní příslušníci řádu chodili čerpat vědomosti pro své působení. Nově zakoupené tituly dostávaly takřka okamžitě k dispozici konventní lékárny a nemocnice. Staré a doposud používané knihy se pak dílem likvidovaly, dílem – třeba pro své spojení s významným příslušníkem řádu či skvostné provedení – přecházely právě do konventních knihoven, kde pak zřejmě působily jako vzpomínka na slavnou minulost

či v roli jisté kuriozity. Tento proces – jak se zdá – doprovázela pozvolná proměna jazykových kompetencí příslušníků řádu, kteří nebyli na rozdíl od svých předchůdců již vesměs schopni souvislé latinské, resp. německé či nečeské četby. Doklad podávají mladší katalogy konventních biblioték a dochované svazky. Stěží si lze ve Vizovicích roku 1827 představit lékaře, který by pravidelně nahlížel do italského pojednání o porodnictví *Descrizione d'un feto umano* z roku 1749²⁸, v Novém Městě si roku 1862 v textu o kurdějích *De sorbuto* (1624) anatoma Daniela Sennerta (1572–1637)²⁹ ukazoval také asi jen málokdo, a to stejné lze jistě poznamenat pro Kuks v roce 1938 o základním pediatrickém spisu Ognibena Ferrariho (†1599) *De arte medica infantium*, který je zde zachován dokonce v prvním vydání z roku 1577³⁰. Není tedy překvapivé, jakou podobu měly „medicínské, chirurgické a farmaceutické“ části konventních knihoven milosrdných dávno po uplynutí sledovaného století. Ze 142 zdravotnických titulů v novoměstském klášteře roku 1862 jich 15 pocházelo z 17. století, plných 94 z 18. století a jen pouhých 26 jich bylo z 19. století (a to ještě nejpozději z třicátých let)³¹. Skutečně reflektovaná literatura se nacházela v oficiálních a laboratorních lékáren, celách infirmarií nebo lékařů a nemocničních sálech. Tento stálý přísun antikvanované zdravotnické literatury do konventních knihoven lze v řádových domech milosrdných bratří sledovat až do jejich zániku v padesátých letech 20. století.

Také proto se tomuto segmentu nikdy nepodařilo ve fondech konventních knihoven získat zásadní místo: v Novém Městě to bylo v uvedeném roce 14,3 % (oproti 45,2 % teologické literatury), ve Vizovicích o 30 let dříve 13,9 % (a 62 % duchovních)³² a tyto poměry se v čase měnily jen nepatrně. Výjimku v českých zemích představoval jen pražský konvent s 41 % zdravotnických titulů, které jsou tu zaznamenány okolo roku 1854³³. Vysoký podíl jde však mj. na vrub skutečnosti, že v Praze už v 18. století fungovala jakási veřejná zdravotní škola, která poskytovala vzdělání nejen členům řádu, ale i dalším zdravotníkům ve městě.

Závěr

Přestože měly řádové konventy jako instituce k obstarávání zdravotnické literatury v „gründerských“ letech spíše macešský vztah, podařilo se řeholníkům shromáždit vlastní píli a často v provizorních podmínkách solidní soubor dobové evropské odborné produkce. Svědčí o bezpečné orientaci na tomto poli, kterou se čeští (resp. v českých zemích působící) milosrdní bratři navzdory převážně prostému poddanskému původu vyznačovali. Jak se z dochovaných dokumentů zdá, podařilo se jim dostatečně zaplnit vakuum, které jediná tehdejší systematická vydavatelská „dílna“, pražská medicínská fakulta, nebyla schopna významně umenšit. V oblasti zdravotnické literatury domácího (= rakouského) původu nastává boom až ve druhé polovině 18. století, kdy na trh a do konventů začínají přicházet spisy person, které nějak – zejména působením na státních univerzitách, či

jako Gerard van Swieten (1700–1772) přímo v bezprostřední blízkosti moci – naplňují či reprezentují snahy osvícenského státu o podmanění si další oblasti života společnosti.

Konflikt zájmů: žádný.

Poznámky

- Základní informace v hesle Pavla Vlčka milosrdní bratří v **Foltýn D., Sommer P., Vlček P.** Encyklopedie českých klášterů. I. vydání. Praha: Libri 1997; 142–143. Odtud i údaje níže.
- Pro pořádek je ještě nutné zmínit vznik konventů ve třetí z tehdejších korunních zemí – Slezsku, kam přicházejí milosrdní bratří roku 1694 do Vendryně, aby se roku 1700 přesunuli do (polského) Těšína. Odtud byl roku 1711 osazen klášter ve Vratislavi (Wrocław). Vratislav byla od českých zemí odloučena roku 1742, Těšín v roce 1920.
- K tématu v širších souvislostech **Kolda J.** Buchkultur des Ordens der Barmherzigen Brüder im 18. Jahrhundert am Beispiel Kukus, Neustadt an der Mettau, Prag und Feldsberg. In: Jelínek P. Germanische Provinz des Hospitalordens des Hl. Johannes von Gott bis 1780. I. 1. Auflage. Cieszyn: Konvent der Barmherzigen Brüder in Teschen 2018; 137–161.
- Regel Deß H.** Vatters und Hoherleuchten Kirchenlehrers AUGUSTINI, weiland Bischoffs zu Hippona. Sambt Angehenkten Statuten und Satzungen für die Religiosen deß H. JOANNIS DEI, ..., Prag 1684.
- V německém překladu z originální latiny v Die Regel des heiligen Vaters AUGUSTINI nebst denen Satzungen des Ordens des heiligen JOANNIS de DEO ..., Wien 1757, s. 182an.
- Národní archiv (dále NA) Praha, fond milosrdní bratří – provincie – lát a konvent Praha (dále MBP), kn. 57.
- K. K. Statistischen Central-Kommissions, Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik, 20. Jahrgang, VI. Heft. Wien 1874, s. 80.
- Moravský zemský archiv (dále MZA) Brno, fond E 47, kn. 94.
- NA Praha, MBP, kn. 608.
- V 17. a 18. století byly takto zásobovány nenáboženskou literaturou knihovny všech venkovských řeholních domů. Výjimkou byla jen Praha. Srov. Kolda 2018, s. 144an.
- Samostatná knihovna se v 19. století stala povinnou součástí všech apatyk v Čechách, milosrdní bratří tak předběhli dobu. K jejich výbavě v tomto období viz **Fröml F.** Knihovna klášterní lékárny milosrdních bratří v Prostějově. Farm. Obzor 1979; 2, 83–88. K počátkům 20. století srov. uherský příklad v **Ambrus T.** Z dějin lékárny Milosrdných bratří v Spišském podhradí v 19. a 20. století. Čes. slov. Farm. 2013; 62, 285–290, zvláště 287–288. Dochovanou literaturu ze 17. až 20. století v kukském konventu hodnotí **Drha J.** Farmaceutika v knihovně hospitálu v Kuksu I. Příspěvek k dějinám hospitální lékárny milosrdních bratří (MB) „U Granátového jablka“ v Kuksu. Čes. slov. Farm. 2005; 54, 275–282.
- Státní oblastní archiv (dále SOA) Zámorsk, fond Milosrdní bratří Nové Město nad Metují (dále MBNM), kn. 6.
- MZA Brno, E47, kt. 62, Inventarium 1742.
- NA Praha, MBP, kn. 611.
- tamtéž, kt. 112, Beschreibung (1770).
- SOA Zámorsk, MBNM, kn. 6.
- NA Praha, MBP, kn. 611.
- MZA Brno, E48, kt. 3, kn. 12.
- NA Praha, MBP, kn. 83.
- MZA Brno, E47, kt. 62, Inventarium 1745 a 1751. Vzhledem k údobí by se mohlo jednat o Die kleine Chirurgie, která vyšla v Norimberku roku 1747 a vnašela do německého prostoru myšlenky zakladatele klinické fyziologie Hermanna Boerhaava (1668–1738).
- Za informace o valtické knihovně, uložené nyní v brněnském konventu milosrdných bratří, patří dík tamní knihovnici Daně Suré. K Rolandovi např. **Ottner Ch.** „Dem gemeinen wesen zum besten“. Verwalten von Krankheit und Gesundheit in Krems an der Donau und Österreich unter der Enns (1580–1680). 1. Auflage. St. Pölten 2003: Amt der Niederösterreichischen Landesregierung, s. 245 a 265.
- Např. ve Valticích byl díky přízni rodu Kinských přítomen už ve třicátých letech 18. století reprezentativní soubor dobové francouzské medicínské produkce, Lichtenštejnové sem darovali nemálo italských textů (info D. Suré). Knihy mohly sloužit jako učebnice zdejšího řádového chirurgického učiliště provozovaného ve 2. polovině 18. století – **Sobel J. de D.** Geschichte und Festschrift der österr.-böhm. Ordens-Provinz der Barmherzigen Brüder zu der am 28., 29. und 30. August stattfindenden Feierlichkeit der Einweihung des durch die Munifizens Sr. Durchlout des Fürsten Johann I. von und zu Liechtenstein neuerbauten Mutterhaus-Spitals zu Feldsberg in N.-Oe. Wien 1892, s. 18. Podobné vlivy lze vysledovat jistě i jinde.
- SOA Zámorsk, MBNM, kt. 181, Inventarium 1760.
- tamtéž, Inventarium 1800.
- NA Praha, MBP, kt. 112, Auß Gaab In Dem 1747 Jahr.
- tamtéž, kn. 83. K Boerhaavemu viz pozn. 20. Rings byl jeho žákem a po návratu z Holandska vedl v pražské nemocnici milosrdných lékařské kurzy. Také zde je vidno, že řád v Českých zemích rozhodně nestál v raném novověku stranou nejnovějších evropských trendů – **Hecker J. F. C.** Geschichte der neueren Heilkunde. II. Berlin 1839, s. 569.
- SOA Zámorsk, fond Hospital v Kuksu, kn. 56. Pro srovnání – za převorovu dvanáctidenní léčebnou kúru v Jánkových Lázních bylo tehdy vydáno cca 12 zlatých, půlroční předplatné vídeňských novin (Wiener Diarium) stálo 8 zlatých.
- MZA Brno, fond E 48, kt. 3, kn. 12.
- NA Praha, MBP, kn. 639.
- Historická knihovna Hospitalu Kuks, inv. č. ZK KU 8490.
- NA Praha, MBP, kn. 639. Zbylých 7 případů na nedatované rukopisy. Svazků bylo dohromady 181.
- MZA Brno, E 48, kt. 3, kn. 12.
- Národní knihovna Praha, Oddělení rukopisů a starých tisků, sign. XXI.A.12.

Prameny a literatura

- Foltýn D., Sommer P., Vlček P.** Encyklopedie českých klášterů. I. vydání. Praha: Libri 1997.
- Kolda J.** Buchkultur des Ordens der Barmherzigen Brüder im 18. Jahrhundert am Beispiel Kukus, Neustadt an der Mettau, Prag und Feldsberg. In: Jelínek P. Germanische Provinz des Hospitalordens des Hl. Johannes von Gott bis 1780. I. 1. Auflage. Cieszyn: Konvent der Barmherzigen Brüder in Teschen 2018; 137–161.
- Regel Deß H.** Vatters und Hoherleuchten Kirchenlehrers AUGUSTINI, weiland Bischoffs zu Hippona. Sambt Angehenkten Statuten und Satzungen für die Religiosen deß H. JOANNIS DEI, ..., Prag 1684.

4. Die Regel des heiligen Vaters AUGUSTINI nebst denen Satzungen des Ordens des heiligen JOANNIS de DEO ..., Wien 1757.
5. Národní archiv Praha, fond milosrdní bratří – provincialát a konvent Praha: knihy č. 57, 83, 608, 611, 639; karton č. 112.
6. K. K. Statistischen Central-Kommissions, Mittheilungen aus dem Gebiete der Statistik, 20. Jahrgang, VI. Heft. Wien 1874; 80.
7. Moravský zemský archiv Brno, fond E 47: kniha 94; karton 62.
8. **Fröml F.** Knihovna klášterní lékárny milosrdných bratří v Prostějově. Farm. Obzor 1979; 2, 83–88.
9. **Ambrus T.** Z dějin lékárny Milosrdných bratří v Spišském podhradí v 19. a 20. století. Čes. slov. Farm. 2013; 62, 285–290.
10. **Drha J.** Farmaceutika v knihovně hospitálu v Kuksu I. Příspěvek k dějinám hospitální lékárny milosrdných bratří (MB) „U Granátového jablka“ v Kuksu. Čes. slov. Farm. 2005; 54, 275–282.
11. Státní oblastní archiv Zámorsk, fond milosrdní bratří Nové Město nad Metují: kniha 6; karton 181.
12. Moravský zemský archiv Brno, fond E48: kniha č. 12; karton č. 3.
13. **Ottner Ch.** „Dem gemeinen wesen zum besten“. Verwalten von Krankheit und Gesundheit in Krems an der Donau und Österreich unter der Enns (1580–1680). 1. Auflage. St. Pölten 2003: Amt der Niederösterreichischen Landesregierung.
14. Sobel J. de D. Geschichte und Festschrift der österr.-böhm. Ordens-Provinz der Barmherzigen Brüder zu der am 28., 29. und 30. August stattfindenden Feierlichkeit der Einweihung des durch die Munifizens Sr. Durchlaut des Fürsten Johann I. von und zu Liechtenstein neuerbauten Mutterhaus-Spitals zu Feldsberg in N.-Oe. Wien 1892.
15. **Hecker J. F. C.** Geschichte der neueren Heilkunde. II. Berlin 1839.
16. Státní oblastní archiv Zámorsk, fond Hospitál v Kuksu: kniha č. 56.
17. Historická knihovna Hospitalu Kuks: inv. č. ZK KU 8490.
18. Národní knihovna Praha, Sbíрка starých tisků a rukopisů: sign. XXI.A.12.